

З діяльності Куліша в 1850-х роках.

І. Літературні плани в 1850-их роках.

Роки заслання не пройшли даремно для Куліша. Заслання це було легше ніж для Шевченка. Справді зверхня влада вирвала несподівано письменника з нормальних умов життя та праці і закинула його до російської гушавини, але й при тім була можливість читати, писати та підтримувати стосунки з старими друзями та порадиниками. Як раз цього всього і був позбавлений великий поет в своїй важкій та далекій неволі без можливості читати та працювати. В цьому була величезна різниця. Надзвичайної сили духа треба було лише для того, щоб зберегти так багато, як пощастило Шевченкові: інший на його місці зовсім духовно загинув би.

Діяльний та енергійний Куліш не міг примиритись з своєю примусовою бездіяльністю. Він жадібно шукав всякої можливості почати цікаву працю. Він знов починає малювати, вчиться чужих мов та перекладає з тих мов літературні та наукові твори. Для самоосвіти було зроблено багато, але цього було мало, хотілось вийти на широкий світ, знову писати для друку та впливати на громадянство.

В Тулі як раз і не було відповідного оточення, ліпше сказати, взагалі не було людей, з якими можна було б зійтись ближче на ґрунті спільних інтересів. Невільному тульському мешканцеві доводиться скаржитись на повну самотність. Листи тих років до Бодяньського як раз повні цим сумним почуттям самотності.

„Мнѣ здѣсь очень, очень скучно. Вообразите, что я не имѣлъ возможности до сихъ пор ни съ кѣмъ познаться хоть столько, чтобы бывать у него въ домѣ“¹⁾. Залишилось вражіння, що туляне всі нечемні до чужих: пізніше Куліш згадував: „меня сперва сильно мучила непривѣтливость и грубость туляковъ, но нѣтъ зла, съ которымъ невозможно было бы сжиться, и я на это смотрю теперь, какъ на суровость климата или другое физическое зло“²⁾.

Місцеві люди не зближались з родиною Кулішів, а тримались здалека. „Я считалъ себя похожимъ на зачумленного, который не долженъ прикасаться“³⁾. І в пізніші часи коло висланого в малім місті утворювалась пустеля, тим більше тоді за Миколаївської доби. Потім Куліш пригадував ці умови життя: „я живу одинъ и, не замѣтивъ ни въ комъ изъ моихъ сослуживцевъ той человѣчности, которая понимаетъ состояніе души несчастнаго пришельца и сама подаетъ ему руку... я служу молча и едва знаю, какъ зовутъ по имени правителя канцеляріи. Прочихъ совсѣмъ не знаю, кто они независимо отъ ихъ положенія, Думаю, что это такъ будетъ и во все время пребыванія моего въ Тулѣ“⁴⁾. Пізніше здавалось, що ця самотність має й добрі сторони.

¹⁾ До Бодяньського № 23.

²⁾ ibd № 34. ³⁾ ibd № 24. ⁴⁾ ibd № 23.

„Есть что-то даже приятное въ совершенномъ отчужденіи отъ окружающаго насъ народонаселенія: дѣлаешь, что хочешь, распоряжаешься съ собою, какъ заблагоразсудится...“¹⁾ Але в перші часи було дуже й дуже важко. „Находясь на положеніи ссыльного, онъ былъ обреченъ терпѣть всякія придирки и стѣсненія со всѣхъ сторонъ и считается съ предубѣжденіями мѣстныхъ обывателей“²⁾.

Довелось замкнутись у вузьких межах щоденного життя, безприхильних людей та їх співчуття. „Теперь книга только да бѣдная моя подруга будутъ моими собесѣдниками“³⁾. Так малювалось життя в Тулі: „если мнѣ удастся быть счастливымъ здѣсь въ своемъ уединеніи на зло обстоятельствамъ и людямъ, то я буду истинный герой жизни“ (243).

Про причини катастрофи Куліш не згадував в листах: це було-б дуже небезпечно в тодішніх умовах. Коли з Бодянським несподівано сталася біда, Куліш старався його заспокоїти та потішити. Здається, ці гадки про людську несправедливість відносяться і до самого Куліша, мають значіння автобіографічне, признання з приводу власної щербатої долі. „У насъ одинъ Вы наслѣдовали его (Шафарика) ревность къ дѣлу науки и правоту ученой дѣятельности: нужно жъ было обстоятельствамъ бросить вамъ камень преткновенія на пути. Неужели дѣлами человѣческими управляетъ игра слѣплого случая... Перенесемъ безъ ропота и этотъ ударъ, какъ ни великъ онъ, какъ онъ ни тяжелъ, и сохранимъ любовь къ истинному и прекрасному на всѣхъ путяхъ жизни при всей невзгодѣ обстоятельствъ. Лучшее утѣшеніе въ горѣ да будетъ то, что не стяженіе богатствъ и не удовлетвореніе тщеславія было нашею цѣлью, когда мы для науки и искусства не досыпали ночей, не доѣдали куска хлѣба, добровольно терпѣли разнаго рода лишенія. Насъ не поняли, не оцѣнили, грубо ошиблись въ духъ—это не бѣда, если для человѣка единственная награда и единственное наказаніе существуетъ въ его совѣсти и въ сознаніи правоты или не правоты его дѣйствій“ (244). Дуже цікаво тут—„на сѣ не поняли, наши хъ дѣйствій“—це стосується не лише до Бодянського... Куліш пригадував певно свою власну катастрофу, яка розбила несподівано його життя. „Но къ счастью моему какой то тайный голосъ твердитъ мнѣ безпрестанно, что истинное и прекрасное на свѣтѣ живуще до высокой степени и невозможно ничѣмъ убить его“. Далі пригадує Куліш взаємні відносини в московськیم науковім колі і пише так: „Пускай торжествуютъ Погодины и имъ подобные: не подкопать имъ алтаря, при которомъ вы служили, какъ подкопали они Васъ“. Невільно приходить на гадку порівняння своєї долі з долею Бодянського. „Да при томъ же у Васъ не отняты еще средства быть плодотворнымъ органомъ просвѣщенія. При Вашей трезвой и дѣятельной жизни Вы можете приобрести независимыя средства для изданія въ свѣтъ трудовъ своихъ и историческихъ матеріаловъ“. Це неповні ясно, як неможній Бодянський міг би видавати свої праці, але основна гадка Куліша ясна: Бодянського не вислано, не відірвано від наукових кол, не закинуто серед людей, які ніколи не тримали в руках наукового видання.

І Куліш з симпатії до Бодянського пропонує йому річ досить важку в умовах життя в заслання: він пропонує Бодянському взяти від нього, Куліша, ті 2.000 р. ас., що їх зібрано на купівлю домика в Тулі (с. 245): я гадаю, що ця жертва Куліша досить важка, хоч він і потішає себе, що „скоро повидимому дадутъ должность, тогда домика я покупать не буду“.

Думка про купівлю домика свідчить, що вигнанці думали вже довго пробути в Тулі далеко від рідних та наукових сфер серед важких умов провінціального побуту.

¹⁾ ibd № 34. ²⁾ Шенрокъ, гл. XIV (с. 130). ³⁾ До Бодянського № 23.

Мало було людей, що хоть трошки підходили до наукових інтересів Куліша або до їх звичаїв та поглядів: „одинъ только художникъ А. да его сестра у насъ бывають“ (Шенрокъ, 135). Звичайно в Тулі більшість була „слишкомъ ниже того образования, при которомъ знакомство было бы приятно“ (Шенр. 134).

Лишались книги.

Читати думав Куліш для самоосвіти та для літературної праці. Книга відривала від тульського життя і давала можливість забутись хоч трошки ¹⁾.

В першій же листі після катастрофи Бодяньського Куліш пише, що хотів мати комплект видань „Моск. Общ. Истории и Древности Р.“ того, що мав раніше, тепер не має з собою. „По нѣкоторымъ обстоятельствамъ (висловлено дуже бережно О. Г.) я долженъ былъ отказаться отъ всѣхъ „чтеній“, какія до сихъ поръ мнѣ высланы“ ²⁾, і Куліш просить вислати всі томи, що вже вийшли, та вислати і далі. „Если у Васъ есть для меня какіе нибудь литературные гостинцы, Викторъ Михайловичъ мнѣ доставить. Даже и самое „чтеніа“ не худо бы теперь же вручить ему для передачи мнѣ“... тепер Куліш без грошей, але пізніше він порахується за ці видання.

Присилка книг мала підтримати наукові інтереси Куліша, примусити його хоч трохи відійти від щоденних тульських турбот та неприємностей. Це зрозумів Бодяньський і негайно виконав бажання Куліша. Ось його подяка за чулість Бодяньського. „Теперь, когда Вы столь радушно ко мнѣ отозвались, я съ истиннымъ удовольствіемъ Вамъ отвѣчаю. И, во-первыхъ—благодарю Васъ за всѣ вообще и за каждую въ особенности книги „Чтеній“. Я получилъ ихъ отъ первой и до послѣдней и въ сладость мнѣ было ихъ чтение и перечитываніе“. Це перечитывання „Чтеній“ знову нагадує Кулішеві величезну працю редактора і він висловлює ширшу подяку Бодяньському за його діяльність від імени всіх наукових працівників. „Приношу Вамъ за себя и за всѣхъ добрыхъ людей, ихъ же люблю во-истину, мою душевную благодарность... Молю Бога, да укрѣпитъ Вашъ духъ и да хранитъ неугасимымъ чистый пламень горящій на жертвенникѣ души Вашей“.

Глибокі симпатії до Бодяньського та його діяльності, безкорисної та неустанної, мали ще зміцнитись при порівнянні її з напрямком діяльності інших російських учених. Невисоко ставив Куліш Погодіна за його душевні риси ³⁾, пізніше довелось йому розчаруватись і в Срезневському: „Срезневскій грустно подтвердилъ невысокое мое о немъ мнѣніе; не знаю, что съ нимъ и дѣлать: писать къ нему не хочется“ ⁴⁾. При порівнянні постать Бодяньського повинна була стати яскравіша.

Читання приносило з собою духовну насолоду. „Получилъ я... „Славянскія Древности“ и „Историю Русовъ“... Не нужно и говорить, сколько разъ я облизался послѣ такихъ лакомствъ, да и долго еще буду облизываться. Это все равно, какъ если въ борщъ попадетъ масолъ: снаружи вкусно, а внутри еще вкуснѣе, лишь бы стало умѣнья туда добратъся. Такъ и Ваши книги, а особливо „Славянскія Древности“... ⁵⁾.

Окрім такого читання Куліш мав на увазі доповнити свою освіту по загальних темах. „О занятіяхъ своихъ не скажу ничего особеннаго. Читаю, учусь—вотъ и все“ ⁶⁾. Для поширення самоосвіти Куліш далі вчив чужі мови, а для практики виписував чужі часописи, спочатку звертався в цій справі до Бодяньського за інформаціями ⁷⁾, бажаючи докладніше дізнатись про умови виписки. Пізніше, після визволення, Куліш так писав про цю

¹⁾ Деталі про ці умови—Шенрокъ, гл. XV (сс. 132—134). ²⁾ До Бодяньського № 24.

³⁾ Відношення самого Бодяньського до Погодіна видно з щоденника Бодяньського. „Истор. Вѣстникъ“. 1887, XII, 518, 524.

⁴⁾ До Бодяньського № 24. ⁵⁾ До Бодяньського № 36. ⁶⁾ До Бодяньського № 24. ⁷⁾ До Бодяньського № 24, 25.

працю над своєю самоосвітою. „Нельзя ли мнѣ выдержать въ Москвѣ экзаменъ на кандидата. Я греческаго языка не знаю, латинскій знаю мало, но за то читаю по-польски, по-французски, по-нѣмецки, по-итальянски, по-англійски, да ще де-що маракую“¹⁾. Як бачимо, працював над своєю самоосвітою Куліш дуже ретельно.

Читання історичних розвідок по московській історії нагадує давніші студії та літературні плани „Чорної Ради“ та інших творів. Зацікавлює тема про Ів. Грозного та його добу. За порадою до кого? Розуміється, знов до Бодянського. Він має допомогти, чим? книжними інформаціями та загальними характеристиками доби та діячів. „Какъ давній сожигатель Московскихъ ученыхъ людей и какъ человекъ, набравшій въ голову себѣ всякаго добра московскаго и не-московскаго, Вы должны знать Ивана Грознаго, якъ рилного батька и что только о немъ гдѣ есть напечатано, то вы уже давно все вынышпорылы и записали“²⁾ і Куліш просить Водянського дати інформації про джерела до доби Ів. Грозного. При тім подає Куліш і свій погляд на Ів. Грозного. Він попереджує, що не поділяє поглядів Карамзіна. „Я його ненавижу по-Карамзински, а жалѣю о немъ й він у мене у душі сидить із своїми крутими норовами і гарячим серцем“³⁾. Бодянський збиває погляди Куліша і цей йому пише: „справедливо все, что Вы изrekli объ Иванѣ IV, но согласитесь, что онъ представляетъ собою любопытный и поучительный примѣръ, какъ несчастенъ человекъ съ горячимъ характеромъ, испорченнымъ сердцемъ и неограниченною властью... дѣлать худое“. Окрім самої пошти Івана IV цікавила Куліша і та епоха. „Кромѣ того интересуютъ меня въ его эпоху нѣкоторые вопросы касательно отношеній низшихъ сословій къ высшимъ; носъ мой чуеъ тутъ издали романтическіе комбинаціи“⁴⁾. Так поволі перед письменником встає план повісті з часів Івана IV з романтичним елементом на тлі давніх сословних взаємних відносин.

З'явився у Куліша якийсь план що до Одисеї. Що саме—не вповні ясно. Може, переклад на українську мову? Порадник, ширий та вірний, Бодянський відрадив це робити і Куліш признав за цим рацію. „Благодарю Васъ за здравый совѣтъ объ Одиссеѣ. Сбившись съ дороги обычныхъ трудовъ и не зная за что схватиться, чтобъ не обветшать въ бездѣйствіи, я безъ Вашего совѣта навязалъ бы, можетъ быть, себѣ долгій и бесполезный трудъ“⁵⁾.

Цей вираз: „сбившись съ дороги обычныхъ трудовъ и не зная за что схватиться“ дуже добре характеризує тодішній стан Куліша, його шукання праці, щоб відійти від сумних вражінь тульського заточення. Так різнорідні⁶⁾ були ці спроби знайти цікаву працю і заповнити порожній час після недавньої напруженої діяльності.

Пізніше, посилаючи Тарновському свій роман, написаний в Тулі, Куліш зробив до нього таку примітку: „рукопись эта пускай хранится у васъ памятникомъ того времени, когда мнѣ всего труднѣе было бороться съ жизнью за свое человеческое достоинство. Какъ ни маловажна она въ художественномъ отношеніи, но это трофей, вынесенный мною изъ самой опасной битвы“⁷⁾.

Роки вислання (1847—1850) та перебування в столиці (1850—1855), без більших звязків з Україною були часом зміцнення російських впливів в світогляді Куліша. Шириться круг його російських знайомих і зближення з їх культурними інтересами та працею.

Старі петербурзькі знайомі заховали добрі відносини в такий час, коли інші могли-б відвернутися від Куліша, мов від „зачумленнаго“. Коли жінка Кулішева була в Петербурзі, шукаючи шляхів полегшити долю висланого

1) Ibid № 51. 2) Ibid № 25. 3) Ibid. 4) Ibid № 26. 5) До Бодянського № 27. 6) Згадає, ще студії та малюнки місцевої старовини. 7) До Тарновського № 2.

чоловіка, вона мала приємність бачити, що їх памятають, шанують і щиро бажають їм допомогти. Плетньови, Гроти, Нордштреми¹⁾, всі виявили щирі симпатії до висланця і бажали щось зробити для нього.

Зазначу де-які з нових знайомств Куліша.

Передо всім треба пригадати директора банку Мик. Яковл. Макарова. Він дав письменникові псевдонім „Николай М.“, яким користувався Куліш, поки з нього не було знято обмеження що до друкування. Коли для Куліша минула потреба в цім псевдонімі, він писав до Тарновського—„Записки о жизни Гоголя“ покойного Николая М. кончены“²⁾).

З літературних знайомств на першім плані треба поставити знайомство з Аксаковим. Задумавши написати біографію Гоголя, Куліш ішов слідами покійного письменника, розшукуючи його знайомих, від яких можна було б мати листи Гоголя або спомини про покійного. Бодянський записує в своїм щоденнику про заходи Куліша в цім напрямі. Куліш спочатку думав вдатись до Аксакова через Бодянського (я про це докладніше казатиму далі), але Бодянський щось уникав од виконання цього доручення³⁾ і Куліш зробив це инакше, затаївши в душі незадоволення проти Бодянського.

З першої зустрічі Куліш був зачарований Аксаковим. Згадуючи про це пізніше в листах до кн. В. Н. Шаховського, Куліш висловився про Аксакова-батька: „чудо изъ чудесъ, юноша въ сѣдинахъ, горячій ко всякой полезной предприимчивости“⁴⁾. Свою повагу до Аксакова висловлював Куліш трохи гіперболічно, називаючи його богом; там (в „Семейной Хроникѣ“, яку читав сам Аксаков з рукопису) така дитина, що й видно вже, що буде богом.

Надзвичайно високо ставив Куліш Аксакова як людину і як письменника. Слова Куліша про „Семейную Хронику“ и „Дѣтскіе годы“ я наведу тут, щоб схарактеризувати це відношення. „Я могу быть пристрастнымъ къ Аксакову, котораго очень уважаю и люблю, но слезы, мѣшавшія мнѣ читать его воспоминанія, убѣждаютъ меня самого, что тутъ замѣшалось дѣло поглубже дружескаго пристрастія“. Про самий твір Куліш писав: „это вовсе не автобіографія, а исторія сердца матери, въ высокой степени благороднаго. Это также параллель домашняго и казеннаго воспитанія, которая говоритъ уму убѣдительно въ всякихъ диссертацияхъ. На мой вкусъ, это одна изъ лучшихъ книгъ въ повѣствовательномъ родѣ, какія только я читалъ“⁵⁾.

Аксаков-батько любив українські пісні; ця любов та пошана до української народної стихії була поширена в родині Аксакових, де частим гостем бував Гоголь, окрім того, Аксаков-син бував на Україні і знав народній український побут.

Що Куліш був очарований родиною Аксакових, це не дивно, бо, дійсно, в ній, патріархально-міцній, звязаній взаємною любовю та симпатією, було таке, що притягало та чарувало людей: пригадати, наприклад, „Дневникъ Ел. Ив. Поповой“, ту атмосферу пошани та любови, якою оточено всю родину Аксакових⁶⁾.

Підпав цим чарам родини Аксакових і Куліш, він бачив перед собою ґурток російських інтелігентів, на славянофільській основі, але щирих, з глибокою пошаною до культурних завдань. Це не пройшло без впливу для світогляду Куліша.

В світогляді Куліша тепер зміцнюються російські впливи та симпатії.

Енергійні шукання гоголевських матеріалів привели до зближення з родиною Аксакових. Згадують Україну, на бажання Аксакова-батька, пані

¹⁾ Шенрокъ, гл. XVIII, с. 144. ²⁾ До Тарновського № 7, 1856. ³⁾ До Бодянського № 81. ⁴⁾ До Шаховського Р. Об. 1897, III, 202. ⁵⁾ До Тарновського № 2.

⁶⁾ Попова була звязана з родинами славянофілів Благіних та Киреевських, постійно бачила Аксакових, Свербеевих, Хомякових, була широкою славянофілкою.

Кулішева співає пісні українські по-дівочому, потім „по-старушечьи“, а там Іван Аксаков починає пригадувати епізоди з своєї подорожі по Україні. Куліш признавав в Івані Аксакові знання України: „він же сам її із'їздив, то й дивується тепер, як там, чи панок, чи міщанин, чи козак тамошній—чує себе рівно чоловіком. Не видно так, як у Росії, що се купець, а се міщанин... наш купець не обособивсь так од наших панів, як великоруський. І багато де-чого говорили ми про Малоросію“¹⁾).

Під час своїх подорожів на Україну заїздив Куліш до Києва, поновив тут де-які свої старі знайомства, позавязав нові.

Цікаво і дивно, що Куліш відновив знайомство з Юзефовичем. Українці дуже цьому дивувались та висловлювали Кулішеві своє здивування просто в віці²⁾).

Познайомився Куліш з де-якими професорами й вченими в Києві. Згадує він в листах своїх—Журавського, Бунге, Шульгина, Павлова, посилає їм примірники „Записок о Ю.-Россіи“, яким „приємно было для меня выразить этимъ подаркомъ что я цѣню ихъ заслуги въ наукѣ и дорожу ихъ знакомствомъ, хотя очень мало имъ воспользовался во время моего пребывания въ Киевѣ“³⁾).

З українських родин зблизився Куліш з Тарновським та Галаганом, з першим ближче. В особі Тарновського Куліш знайшов щиро людину, яка готова була при всякій нагоді допомогти своїм впливом, грішми та порадами. Куліш почуває себе з ним досить легко і щиро висловлює свої гадки про різні справи. Раз якось Куліш не приїхав поздоровити Тарновського з святом і написав щире признання, через що він цього не зробив. „Я скажу, что у меня всего-на-всего одна только пара платья, именно сюртучная. Я рѣшился не шить себѣ не только фрака до послѣдней необходимости, но и другого сюртука не сошью до тѣхъ поръ, пока этотъ не износится и не поступитъ въ должность домашняго. Въ сюртукѣ я не могу явиться въ общество людей фракносныхъ, не желая показаться ни гордецомъ, ни неучтивымъ“. Таке признання міг робити лише тим, кого поважав та вповні довіряв автор листа: таке признання свідчить про такий як раз настрій Куліша в стосунках до Тарновського. Можна було до Тарновського звернутись з певним проханням. „Пришлите или привезите завтра доктора, да не лишится Малороссія одного изъ своихъ изслѣдователей“. „Вѣроятно у Васъ есть непротекающая ванна; будьте такъ добры, пришлите еѣ къ намъ на нѣкоторое время, если возможно сейчасъ... Усерднѣйше прошу Васъ взять его (примірник Чорної Ради від Юзефовича) и завтра же отправить въ Москву по слѣдующему адресу...“ Куліш любив давати такі доручення, але все-ж таки людям, яких він вважав за досить близьких, як Бодяньський, котрого він просто закидав такими дорученнями.

З симпатією ставився Куліш до цілої родини Тарновського. „Видѣлъ я Вашего возлюбленнаго сына у доктора Шеффера, но какъ онъ былъ окруженъ студентами, нестудентами, дѣвицами и дѣтьми, то я могу Вамъ сказать о немъ только то, что онъ очень блѣденъ и не по лѣтамъ солиденъ“⁴⁾. Тарновського-сина прозвав Куліш „благой юноша“: „потрудитесь передать мою просьбу благому юношѣ, чтобы онъ выслалъ мнѣ изъ принадлежащего ему альбома лирника Погорѣлаго и разсказчика Ивана Бурдула“⁵⁾).

¹⁾ Шенрокъ, гл. XXIV (стр. 202).

²⁾ Так пригадував, наприклад, покійний Кониський.

³⁾ До Тарновського № 11.

⁴⁾ До Тарновського № 4.

⁵⁾ До Тарновського № 8.

Тарновському передає Куліш в листі петербурзькі новини: це були перші роки нового царювання, повні різних надій та протилежних чутток. Ось кілька рядків. „Общественное мнѣніе дѣлаетъ въ Москвѣ успѣхи. Громко говорятъ противъ чиновныхъ низостей, пишутъ исполненныя благороднаго негодованія письма, противъ мира встають всѣ сословія, даже и купцы. Здѣшний извозщикъ и ремесленникъ слѣдитъ за политическими вѣстями съ трепетомъ патріота и выражаетъ свое сужденіе въ харчевняхъ и на рынкахъ, какъ у себя дома...¹⁾ Здѣсь (в Петербурзі) рѣшительно не знаютъ, миръ или война. Государь собираетъ осматривать Финляндію, что полагають вѣрнымъ признакомъ войны, т. е. если онъ поѣдетъ въ сію Гиперборейскую страну. Народъ чиновный и всякій иной сдѣлался теперъ здѣсь большимъ резонеромъ и не затрудняется ни о чѣмъ разсуждать публично. Государь пользуется большою популярностію...²⁾ Объ освобожденіи крестьянъ начинаютъ говорить первые сановники въ государствѣ...³⁾ Хорошего то, что въ царскомъ семействѣ сильно хлопочуть объ уничтоженіи крѣпостного права: пишутъ и говорятъ объ этомъ всѣ, кому охота...“⁴⁾

Новини політичні та суспільного життя переплітаються разом з інформаціями про хід праці. Куліш тримає свого кореспондента вповні au courant своєї праці та зовнішніх умов, як цензура, умови друку і т. ин.

Коли ставало скрутно з грошми, Куліш звертався за поміччю до Тарновського, підкреслюючи, що ці гроші потрібні для закінчення задуманих чи початих праць⁵⁾. „Когда ужъ это письмо было готово къ отправкѣ, получено отъ Васъ 1000 р. сер... Зѣло доброе дѣло Вы дѣлаете, помогая мнѣ трудиться. Есть у меня предчувствіе, что мы съ Вами оставимъ по себѣ хорошую память. Рано или поздно, а скажутъ намъ спасибо... „Записки о Южной Руси“ идуть пока очень туго. Второй томъ печатается въ долгъ и если не получу отъ Васъ подкрѣпленія, то буду въ самыхъ затруднительныхъ обстоятельствахъ. Теперь уже безъ сорама казка пришлите мнѣ денегъ, да не оскудѣетъ крѣпость моя“⁶⁾.

Відносини до Галагана не були такими щирими та приятними, тут Куліш тримався здалека. Висловлював свої погляди на українську справу, на літературу, але не виявляв своїх інтимних почувань, які розкривав перед Тарновським в хвилини втоми та зневіри.

Куліш якось висловлював в листі до Тарновського надію, що буде працювати разом з „безцѣннымъ другомъ“ своїм. Але ці відносини стали псуватись. В чому причина цієї зміни? Я думаю, що це почалось від тих безчисленних доручень, якими засипав Куліш своїх кореспондентів. Через це вийшли в нього непорозуміння з Бодянським, який завсїгди виконував доручення Куліша, починаючи від книжок і кінчаючи розшукуванням речей. Але задовольняти Куліша не завсїгди можна було, Куліш вимагав більше і більше, а коли щось було йому не до вподоби, він робив реприманди та вичитував нотації за цю провину невірною друга⁷⁾.

Змінитись відносини між Тарновським та Кулішем стали в 1857—58 р. Весною 1858 р. Куліш писав про це так: „Василий Васильевич (Тарновський), какъ я вижу, совершенно охладѣлъ ко мнѣ и оставилъ меня. Это очень грустно, тѣмъ болѣе, что я ему многимъ обязанъ и до сихъ поръ не успѣлъ поблагодарить его. Мнѣ таки въ жизни много приходится испытывать разочарованій и ошибаться жесточайшимъ образомъ. Иногда мнѣ кажется, что я ужъ совершенно уничтожился и ни на что больше не годенъ. Но невидимая сила подкрѣпляетъ и обновляетъ мою душу во время величайшихъ ея огорченій, такъ что на огорченія я началъ смотрѣть, какъ на необходимый элементъ моей жизни...“

¹⁾ ibd. № 3. ²⁾ ibd. № 4. ³⁾ ibd. № 7. ⁴⁾ ibd. № 10. ⁵⁾ ibd. № 5. ⁶⁾ До Тарновського № 12.

⁷⁾ Про суперечки з Бодянським у Шенрока, гл. XXIV (с. 200), XXVI (с. 208).

Приблизно в таких же висловах Куліш писав до іншого кореспондента. „Я не вижу проку въ этой перепискѣ и радъ что отъѣздъ мой перерветъ еѣ благовидно. Мудрено заставить людей жить и дѣйствовать такъ, какъ желалъ бы. Мудрено возвести на поэтическую высоту низко ходящихъ по землѣ. Много разъ въ жизни мнѣ приходилось восклицать съ Пушкинымъ: „мнѣ стыдно идиловъ моихъ“.

Трохи пізніше Куліш писав, що частина „Граматки“ була задержана „кн. Васильчиковымъ, Галаганомъ и еще однимъ господиномъ, такъ какъ я имѣлъ неосторожность продать имъ по нѣскольку сотенъ въ увѣренности, что они предоставляютъ каждому свободу убѣждаться и разубѣждаться въ чемъ угодно—единственно разумный путь къ образованности. Но эти господа больше вѣрують въ свои политическія соображенія, чѣмъ въ стремленія массъ. Пусть и такъ будетъ. Если они не даютъ намъ свободы, то дадимъ хоть мы имъ. Пускай и въ наше время существуютъ Вишневецкіе и Кисели, если жизнь нуждается въ ихъ противудѣйствиі, какъ бы въ отрицательномъ стимулѣ“.

Так ускладнялись стосунки...

З старих планів вертається тепер Куліш до Чорної Ради та записок з „Южной Руси“.

Я вважаю не зайвим нагадати, що Чорну Раду закінчив Куліш ще в-осени 1846 р. В вересні 1846 р. він вже питав Бодяньського, чи не можна надрукувати Чорну Раду в виданнях Московського Общества, при тім дає вказівку, що Чорна Рада „на украинскомъ языкѣ равна объемомъ Михайлу Чарнышенку, но вспомните, что Чарнышенко разгонисто напечатанъ. Можетъ ли она быть помѣщена въ одномъ номерѣ? Ее хотѣлъ бы я напечатать во время пребыванія въ Москвѣ“¹⁾. Отже Чорна Рада закінчена. Справді можна де-що виправити та доповнити—з цією метою Куліш думав почитати в Москві архівні матеріали під час свого перебування в столиці—але в основному можна вважати цей твір за закінчений. Видання роману вважає Куліш остільки близьким та легким, що вже обдумує, як Чорною Радою можна буде вплинути на „самыя суровыя Харьковскія души“, щоб мати від них матеріали етнографічні та історичні. Коли в московськім виданні це зробити важко або неможливо зовсім, Куліш думає видати її тут (в Петербурзі) на власний кошт, щоб сприяти зросту української літератури: відкладати до повороту з-за кордону друк української Чорної Ради вважає Куліш занадто довгим.

В жовтні 1846 р. Куліш збирався вже за кордон і через те схилявся до думки передати Чорну Раду Бодяньському для друкування в „Чтеніяхъ“, примірник Чорної Ради на російській мові залишено в Плетньова, до якого і має вдатись в разі потреби Бодяньський. Так вирішається доля Чорної Ради, український текст піде в „Чтеніяхъ“, можна-б було разом випустити і по-російськи, але „не хочется напрашиваться съ своимъ добромъ къ Погодину“, отже російська Чорна Рада чекатиме повороту з-за кордону. В березні 1847 р. Куліш запитує Бодяньського з Варшави: „а що Чорна Рада?“

Це запитання „а що“ залишилось без продовження, бо Куліш замість закордонних студій опинився в вязниці в Петербурзі. Чорна Рада мусіла чекати слухного часу.

В листуванні з Тули до Бодяньського 1847—1850 р.р. про Чорну Раду немає згадок. Тільки пізніше думка про неї впливає знову в листуванні Куліша, але це буде вже комбінація не з „Чтеніями“, а зовсім інша.

¹⁾ До Бодяньського № 6.

Зблизившись з Аксаковим, Куліш побачив можливість провести Чорну Раду на російській мові через Аксакова та його друзів. В листі до Тарновського (1. 1856 р.) пише Куліш про цю нову комбінацію так:

„Старикъ Аксаковъ просить прислать ему русскую Черную Раду немедленно. Я говорилъ съ нимъ давно объ этомъ и для того приготовленъ чистый экземпляръ, который находится теперь у М. В. (Юзефовича)... Они гуртомъ проведутъ рукопись къ государю, и русская Черная Рада, будучи напечатана въ Русской Бесѣдѣ (журналъ Хомякова и другихъ), проложитъ вѣрный путь малороссійской. Повредить же она не можетъ. Вѣдь это не переводъ, а какъ бы самостоятельное произведение“¹⁾.

В березні 1856 р. Куліш сподівається разом друкувати і українську Чорну Раду і переклад її, цей в „Р. Бесѣдѣ“ (з редактором Чижевим). Справа з українською Чорною Радою здається тепер остільки певна, що Куліш гадає не виїздити з столиці до України доти, поки не надрукує її: остільки добрі здаються цензурні умови²⁾. В кінці березня була вже готова передмова до Чорної Ради—„О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверной“. Цю статтю думав Куліш надрукувати перше в „Р. Бесѣдѣ“, як оповістку про вихід Ч. Ради на українській мові, а потім в цім виданні, як передмову та пояснення. В квітні Куліш посилав Ч. Раду до Москви, щоб там її пристроїли в цензурі Аксакови³⁾. Але літо не принесло бажаного дозволу для Чорної Ради, знов новий подув в цензурі і „Круже не смѣетъ пропустить её, надобно дожидаться перемѣны нѣсколькихъ лицъ, пугающихъ правительство Малороссією... Чорної Ради не пропущено і досі, однак не втеряв я надії“, пише в липні Куліш⁴⁾. В листопаді (20-го) писав Куліш „что день, то новыя событія съ Черною Радою. Послѣднія двѣ недѣли я почти каждый день бывалъ у кого-нибудь изъ цензоровъ и цензурныхъ чиновниковъ или у сильныхъ земли, каковы: князь Вяземскій, князь Щербатовъ, гр. Толстой, князь Оболенскій“. Несподівано після того в кінці листопаду приємна звістка: Чорну Раду дозволено⁵⁾. „Всего больше я обязанъ оберъ-прокурору синода за Черную Раду. Онъ не усомнился поручиться своею репутаціею за чистоту моихъ намѣреній. Цензоромъ моимъ былъ Лажечниковъ, что для меня очень пріятно: русскій романистъ подаль руку малороссійскому“⁶⁾. В ті-ж дні просив Куліш Галагана, щоб в „Кіев. Губерн. Вѣдом.“ дано було оповістку про друк. Ч. Ради. В листах від 2/XII—до Галагана: „печатаю Чорну Раду“, до Юзефовича „Чорна Рада вже печатається“⁷⁾. Галагана і Юзефовича прохав Куліш поширити передплату на Ч. Раду білетами: „як грошей у мене не товсто, то збираю білетами. Посилаю й до вас 20 штук“⁸⁾.

Так закінчилися турботи за Ч. Раду, що тягнулись майже цілий рік 1856-й, і нарешті історичний український роман вийшов у світ.

„Чорна Рада, хроника 1663 р. Написавъ П. Кулишъ. Санктпетербургъ 1857, с. 428—1“.

Такий вигляд мала тепер Чорна Рада після тих вагань та сумнівів, які мав та обдумував Куліш за останні роки.

Після довгої перерви Куліш знов під своїм власним іменням випускає літературний твір на українській мові.

Знов розкривались широкі перспективи літературної та видавничої діяльності перед Кулішем.

Випускаючи в світ Чорну Раду, Куліш хотів дати при ній певні пояснення своїх думок та поглядів на українські літературні та культурні справи.

¹⁾ До Тарновського № 2. ²⁾ ibd. № 4. ³⁾ ibd. № 5. ⁴⁾ До Галагана № 1. ⁵⁾ До Тарновського № 13. ⁶⁾ До Галагана № 2. ⁷⁾ До Галагана № 3, до Юзефовича № 21. ⁸⁾ До Галагана № 3.

На думку Куліша Чорна Рада—це не тільки літературний твір, але разом з тим помітне поширення української літератури, яка після творів Квітки не мала нових помітних придбань. Отже свідомими зусиллями Куліша намічається нова галузь перед українськими письменниками, нова арена для їх діяльності.

Ще в Київський період своєї діяльності Куліш дуже близько приймав до серця справу української літератури, її зросту та поширення (тем). Праця над українською літературною мовою та над літературою мала привести до піднесення рівня української літератури. Як певний засіб до цього ставив Куліш переклади з інших мов зразкових класичних творів, ці переклади мали сприяти обробленню української літературної мови.

В заслання хапається Куліш за Одісею в цілях переробки або перекладу на українську мову. В одному листі того часу Куліш намічає цілу низку перекладів на українську мову, тут є Байрона Чайльд-Гарольд, Гамлет Шекспіра, Гец-фон-Берліхінген Гете і Ламермурська Молода Вальтер-Скота: умова—переклади з оригіналів, „так мов і на світі нема московської речи, а є тільки англійська та наша“. Переклади мають допомогти „виробити форми змужичалої нашої речи на послугу мислі всечоловічній“. Дбаючи про літературу, з надзвичайною уважністю ставився Куліш до кожного рядка з-під пера Шевченка (про це буде мова пізніше). Куліш стежив за тим, щоб з іменем Шевченка не вийшло якоїсь слабої речи. Але окрім того Куліш мав на увазі гідність української літератури і широко бажав її збільшення новими цінними творами.

Між цими окрасами сучасної української літератури вважав Куліш і свою „Чорну Раду“.

Українська публіка зустріла Чорну Раду з широко увагою. Цей твір читали і перечитували. Відношення української інтелігенції висловив Костомаров у своїй докладній рецензії в „Современник“: „Ось кілька уривків з неї.“

„Хорошо задуманныя и оконченные сочинения такого рода могут по справедливости назваться дополнением истории... Авторъ собираетъ такія черты, слагаетъ ихъ въ свой разсказъ и, такимъ образомъ, составляетъ произведение, гдѣ хотя есть вымыслы, но очертаніе этихъ вымысловъ носитъ строгое сходство съ дѣйствительностью. Ничего нѣтъ труднѣе такой работы (ст. 1)... На всякое возраженіе критика-археолога авторъ долженъ быть готовъ дать отвѣтъ: заранѣе у него долженъ быть собранъ богатый запасъ мелкихъ свѣдѣній въ частностяхъ, приобретаемый только долговременнымъ и прилежнымъ изученіемъ памятниковъ, запасъ, изъ котораго, не затрудняясь, можетъ отразить противника такимъ свидѣтельствомъ, которое бы научно постояло за его сочиненіе. Изображаетъ ли онъ любовь, ненависть, мщеніе, дружбу и вообще человѣческія чувства и побужденія, онъ долженъ представить ихъ въ тѣхъ самыхъ движеніяхъ, въ какихъ они, дѣйствительно, выражались въ данное время; понятія, убѣжденія, увлеченія, предрасудки должны явиться на сценѣ дѣйствія со всѣми своеобразными пріемами, налагаемыми особенностями воспитанія, общественной жизни и семейнаго быта“ (с. 21).

Ці уваги Костомарова цікаві ще й тим, що він сам писав істори повісті з українського та російського побуту та ще дав спеціальну розвідку про побут в Московській державі.

Далі дає Костомаров характеристику тієї доби (с. 3—12).

„Вотъ эту то замѣчательную, полную смысла эпоху протекшей мало-россійской жизни выбралъ г. Кулишъ для своей „Хроники“ (с. 12).

„Г. Кулишъ представляетъ избранную эпоху съ разнообразныхъ сторонъ: у него изображены и политическія страсти, и борьба эгоистическихъ

побуджений, и семейный бытъ, и могущество и слабость духовной жизни народа. Не только цѣлое проникнуто мыслию: нѣтъ страницы, которая не возбуждала бы думъ въ душѣ читателя“ (с. 19).

„Черная Рада на малороссійскомъ языкѣ выигрываетъ передъ русскимъ переводомъ, напечатаннымъ въ „Русской Бесѣдѣ“ (с. 25).

Така оцінка Костомарова не була виїмкова, вона сходилась з тодішніми думками української публіки про літературне значіння історичного роману на українській мові. Дійсно після довгої перерви з'явилась перша по-важна книга на українській мові і це віщувало надалі можливість поширення української літератури.

II. Етнографічні плани в 1850-х роках.

В житті Куліша бували періоди, коли він завдяки своїм зв'язкам та зносинам з різними людьми ставав ніби центром, скупчував увагу, збуджував інтереси, еднав людей, наставляв, заохочував до праці, докоряв за неувважність чи недбайливість. В такі роки круг знайомств Куліша поширювався, праці його набували ширші розміри і в листуванні відбивалися його широкі зносини з різними українськими діячами. В такі часи біографія Куліша відбивала тодішне суспільне життя, і біограф входить в інтереси не одиною лише цієї людини, а цілої суспільності.

Такою як раз добою і з'являється в житті Куліша п'ятиріччя 1856—1861 рр. З кінцем старого режиму миколаївських часів перед українською суспільністю явилась перспектива відновлення свого культурного життя, яке було придушено катастрофою 1847 р. Ті, що відійшли на бік і старались не згадувати про українські завдання, побачили можливість знову признавати себе Українцями. Ті, що на якийсь час мусіли припинити свою працю, побачили можливість її продовжувати, не боячись переслідування за українські симпатії. Відживала традиція, до українства навертались нові люди, з'являлись молодші, але не було ще людини, яка могла до певної міри з'єднати людей, зазначити завдання і намітити спільну працю.

За два десятиліття перед тим був таким центром Квітка-Основ'яненко. Він жив у Харкові і до нього спеціально заїздили, щоб познайомитись і поговорити на українські теми. В українських справах звертались до нього і зовсім незнайомі люди, як до батька, отамана кошового, тим самим підкреслюючи той авторитет, яким користувався в широких колах українського суспільства цей український письменник. В споминах тодішніх діячів ми постійно знаходимо згадки про це значіння Квітки. Час слави і популярності Квітки ставив цього письменника в виїмкове становище, з яким не могли рівнятись тодішні інші українські письменники.

Слідуюче десятиліття не висунуло когось іншого на таке впливове становище. Літературна слава і популярність належала, розуміється, Шевченкові. Всім це було ясно, слава Шевченкова росла, твори його робили великий вплив, це як раз був „глаголь, который жегъ сердца“. Це була основа для великого морального впливу, але центром руху Шевченко ще не став. Можливо, з поширенням діяльності Кирило-Методіївського братства, зміцнялись і кріпили б зв'язки, і до Шевченка відносились би, як до загальнопризаного авторитету, до нього звертались би за порадою, а чутлива молодь визнавала б його своїм керівником, але цього не сталося: катастрофа 1847 р. все це розбила. Український рух залишився без осередку, коло якого скупчувались би нові сили, вступаючи на шлях української праці.

Між тим потреба в такому осередку вже відчувалась. Брак української преси надавав надзвичайне значіння особистим зносинам керівників, їх роз'їздам по різних кутках України. Листування між членами Кирило-Мето-

дійського братства показує нам вагу діяльності цих членів на провінції по-за межами Києва.

Страшна перерва в діяльності українських керівників, заподіяна катастрофою 1847 р., розсіяла тих прихильників українства, які були вже зібрані і прикликані до праці.

Поки тягнувся суворий миколаївський режим, надій на поновлення української культурної праці було не так багато. Суцільність життя розбита, звязки перервані і кожний в своїм куті почував себе ізольованим від спільної праці, без тісних звязків з іншими такими ж прихильниками по інших кутках України.

Через те завдання часу, коли трохи обставини змінювались до ліпшого, було вияснити нові українські сили та притягнути їх до української праці.

З трьох найбільш відомих діячів українського руху швидче, ніж інші, отримав можливість переїздити і побувати в Україні — Куліш; Костомаров і Шевченко такої можливості не мали і в цьому не могли бути корисними для процесу відновлення українського руху. Костомаров, окрім того, був знесиленний своїм важким (моральними умовами) засланням, його листи, в порівнянні з Кулішевими, повні втоми від пережитих розчарувань за роки заслання.

Більш енергії і рівноваги духовної заховав Куліш. Через те йому легше було прийняти цю негайну працю коло об'єднання українських сил в різних кутках України. Старі звязки мали своє значіння і, користуючись цими звязками, Куліш легше міг, ніж інші, поновити старі відносини і завязати нові з українськими діячами.

Як тільки Куліш отримав можливість виїхати з Тули, де вів життя підневільного мешканця, він зараз же скористався з цієї можливості, щоб переїхати до Петербургу (1851 р.). Але перед тим він хотів побачити Україну, яку не бачив з 1847 року.

„Наконець, я свободенъ. Мнѣ позволено жить и служить въ Малоросіи и въ обѣихъ столицахъ. Теперь я ѣду на праздники въ Малоросію, а потомъ туда, гдѣ найдется для меня мѣсто... Порадуйтесь же вмѣстѣ съ нами нашему освобожденію и напишите ко мнѣ, на мое имя въ Борзну“ (л. до Бодяньського XII. 1850 р.). Лист від 1/II до Бодяньського писаний з Петербугу: тут ми читаємо, між иншим: „надежда на службу есть, но Вы знаете, что значать надежды“. Таким чином, думки і плани Куліша розбиваються між Україною і столицею: жити хотілось би на Україні, служити й працювати найвигідніше в Петербурзі. В квітні 1851 р. Куліш мав вже невеличку посаду в столиці, посаду редактора „Статистического Отд. Департам. Сельскаго Хоз. Мин. Государ. Имущ“. Разом з тим Куліш сподівався працювати для „Географического Общества“.

Через рік у Куліша план: взяти посаду в Чернигові, щоб тільки рахуватись на посаді, а жити і працювати на селі. В-осени 1852 р., дійсно, Куліш виїхав на Україну. В серпні він писав до Бодяньського: „мы скоро увидимся“. Це перебування в-осени на Україні відновило в душі Куліша захоплення українською природою, яку він так любив і за якою так сумував на півночі: „не умѣю Вамъ разсказать, какъ я тосковалъ по своимъ густымъ широкошумнымъ деревьямъ, глядя на жидкія березы и липы, на печальныя ели петербургской природы; зато теперь я упоенъ до пресыщенія шумомъ украинскихъ дубровъ“. В це своє перебування на Україні був Куліш на Чернигівщині, в Ніжині, Прилуках, на Михайл. Горі у Максимовича. „При своей гульчѣ въ Малоросіи я довольно-таки поработалъ, но остаются здѣсь „далѣе незачѣмъ“, і Куліш в листопаді 1852 р. був уже в Петербурзі. Роздумуючи, Куліш приходив до гадки, що працювати науково і літературно найвигідніше можна в столиці, і через те передавав через Бодяньського до

Аксакових, щоб вони не шукали йому місця в Москві: „я рѣшительно остаюсь въ Петербургѣ“.

Літо 1853 р. Куліш прожив на Україні. Укладаючи плани, він гадав, що 20 травня буде в Москві у Бодянського. В цю свою подорож Куліш також їздив по Чернігівщині та Полтавщині. Думав навіть набути собі хутір для постійного перебування на Полтавщині (коло Оржиці на Лубенщині).

Великдень 1854 р., весну, літо і осінь провів Куліш на Україні, гадаючи далі зимові місяці прожити в Москві. Їздив Куліш по Чернігівщині та Полтавщині, бачив Рігельмана, Галагана, в справі видань матеріалів про Гоголя і оброблення його біографії, бачився Куліш з родичами і близькими Гоголя. Були плани збудувати собі десь domek і зажити спокійно надалі, але швидко виявилась непридатність Куліша до дрібних господарських турбот і йому довелось залишити поки що на боці всі ці широкі плани про власну оселю та господарство і оселятись на хуторі у Симонова.

Літо 1855 р. ми знов бачили Куліша на Україні на хуторі і в поїздках з науковими та етнографічними цілями по Україні. Зиму 1855 р. провів Куліш у Києві, гадаючи в кінці зими виїхати до столиці. До цього перебування Куліша в Києві відноситься початок ближчих відносин до В. Тарновського-батька та поновлення зв'язків з Мих. Юзефовичем, до якого відносився Куліш досі з підозрінням з огляду на участь Юзефовича в справі 1847 р.

З цього короткого перегляду поїздок Куліша легко побачити, як увага Куліша поділялась між столицями і Україною. Природа рідної країни не давала йому зовсім примиритись з північчю, а столиці приваблювали Куліша вигіднішими умовами наукової праці. Архіви та бібліотеки давали можливість інтенсивно працювати, а на хуторі або в губерніяльному місті на Україні такої вигоди не можна було очікувати. Через те Куліш примирився з столицею, клімат якої був йому, розуміється, не до вподоби. „Сколько здѣсь для всего находишь времени. Какою чудною силою наэлектризованъ здѣсь человекъ. Какъ вѣрно исполняются расчеты на возможное въ нашихъ обстоятельствахъ... Здѣсь трудишься изо всѣхъ силъ и чувствуешь себя совершенно спокойнымъ и довольнымъ: а въ Малороссіи сидишь, сложа руки, лѣнишься, сколько душъ угодно, не заботишься ни о чемъ, и часто мучишься или досадою, или скукою, или недовольствомъ и собой и людьми...“

Подорожі по Україні потрібні були з різних причин. Призначаючи добрі сторони перебування в столиці, Куліш все-ж таки почував потребу відпочити від свого „Блатенска“, як він звав столицю в листах до Бодянського.

Далі ці подорожі доповняли й оживляли Кулішеву пам'ять про Україну, а це було конче потрібне, бо Куліш письменник, учений і нарешті поет завжди розробляв теми з минулого і сьогочасного життя України і через те шукав нових і нових матеріалів і деталей, нових зустрічей та знайомств.

Нарешті, Куліш постійно завжди мав плани різних праць ширшого змісту і по самій вдачі своїй мав звичку ділитись своїми думками та планами з іншими. Часом для цього треба було матеріальної підмоги (друкарня, альманахи), часом такої матеріальної допомоги не було потрібно, і Куліш просто шукав підтримання або співчуття до своїх планів. Людина дуже самолюбна і певна себе, Куліш, звичайно, не любив слухати поправок: виїмки бували досить рідкі. Ось приклад: Тарновському писав Куліш, що цікавиться думками Киян з приводу своєї статті-передмови до „Чорної Ради“ і хоче знати всі висловлені з цього приводу замітки. „Прочитайте её сперва въ семействѣ, а потомъ на вечерѣ у себя, у Галагана или Юзефовича, не обращая вниманія на то, какіе тутъ случатся люди. Потомъ не полѣнитесь сообщить мнѣ безъ всякой утайки, что будутъ говорить о ней ученые люди и простые смертные“. Запитання про замітки не значило, що Куліш хотів приймати їх до уваги при перегляді та переробці, може він, просто,

як автор, хотів перевірити вплив своїх творів на публіку. Як не як можливістю вислухати думку слухачів про розвідки або про поезії, Куліш цікавився і прохав висловлювати такі думки і своїх кореспондентів.

Для двох задуманих планів шукав старанно Куліш співробітників: для етнографічного видання і для часопису.

Спинимось тепер на планах етнографічних видань. Ще в сорокові роки Куліш старанно розшукував собі людей, від яких сам міг би записати етнографічні матеріали, або які помогли б йому записувати від інших. Такі розшукування давали тоді молодому ще збирачеві цінний матеріал для задуманих, неповні ще ясних в деталях видань. Тепер, десятиліття пізніше, думки Куліша про минуле українського народу окріпли і плани видань стали ясніші: через те й розмови на теми етнографічних студій набули новий характер.

Куліш охоче знайомився з людьми. Як уважний збирач матеріалів, він завжди сподівався знайти щось цікаве в кожній новій зустрічі. Часом спиняла його можливість не досягнути мети, але це не стримувало його зовсім. Гадаючи поїхати до Стороженка, він побоювався, щоб той „не прийняв такого тона, какъ генераль 12 года съ молодымъ сосѣдомъ Тентетниковымъ“ (лист до Бодяньського). Зустрівся Куліш раз з дуже обережним збирачем історичних матеріалів, який навіть познайомитись з своїми рукописами дозволяв лише за гроші.

Щоб уявити собі, який напрям приймали ці розмови Куліша на темі студіювання етнографії, треба пам'ятати, як дивився Куліш на тісний зв'язок між минулим і сьогочасним побутом. Заохочуючи відповідних людей до етнографічних студій і розшукувань, Куліш захоплював їх своїм власним захопленням. Як відомо, Куліш жив звичайно більш чуттям ніж розумом: по своїй вдачі він був поет, більш ніж дослідник спокійний, тверезий; в оцінці тих самих з'явищ він вагався, під впливом тих або інших обставин; в надіях на будучину українського народу він часом йшов дуже далеко, упевнений і бадьорий, часом—без реальних причин—впадав в песимізм і затримувався від дальших кроків¹⁾. Але при всіх тих ваганнях лишалось незмінним в душі Куліша захоплення українською народною творчістю і надзвичайно висока її оцінка „внести новый элементъ въ бѣдное жизнью общество русскихъ... пополнить и усилить русскую душу богатою жизнью нашего народа... придать русскимъ богатства колорита своими народными красками...²⁾ напитать запахомъ своихъ степей“—такі завдання ставив перед українською творчістю Куліш на початку своїх етнографічних студій³⁾. І ця висока оцінка української народної творчості лишилась і надалі в Куліша, як важна прикмета його світогляду.

При таких думках і поглядах Куліша закликання знайомих до етнографічних дослідів та розшукувань вводило їх в сферу його інтересів та пояснень. Це не просте збирання, але разом з тим і ознайомлення з провідними думками і поглядами на народню творчість і головні прикмети українського народнього духу, як тоді висловлювались.

Розмови і пояснення Куліша вводили молодих співробітників в сферу поглядів і думок керманича. В зв'язку з задуманими планами етнографічних видань Куліш поділяв працю між окремими вчасниками, намічав завдання для окремих співробітників, втягаючи їх в саму глибину підготовчої праці.

¹⁾ З характеристики Куліша в публічних викладах Олекс. Грушевського (Москва, 1909 р.).

²⁾ Пригадаймо, що Куліш і малював.

³⁾ Див. в статті Олекс. Грушевського „Етнографічні видання й пляни“ (в 1840-их р.)

Ще в початку своєї наукової діяльності Куліш надавав велике значіння етнографічним подорожам і думав на підставі такого студіювання виготовити потім характеристику українського народного життя. „Вмѣстѣ съ этою (статьею) пишу еще другую на малороссійскомъ языкѣ¹⁾ и большую историко - философо - топографо - филолого-поэтическую статью подъ заглавіемъ „Поѣздка въ Украину“: въ ней я хочу представить характеристику Заднѣпскаго народа, отмѣннаго отъ малороссійскаго, описаніе мѣстности замѣчательныхъ городовъ и урочищъ, способъ выраженія народного, его домашніе обычаи и преданія“ (в листі 1843 р.). Тема дуже широка, вона показує, як Куліш хотів охопити всі сторони українського народного життя. Для цього потрібно було їздити самому і комплетувати кадр кореспондентів на місцях.

Тепер, отримавши можливість вільно їздити по Україні, Куліш знов починає такі подорожі для збирання етнографічних та побутових матеріалів. Плани видань були дуже широкі і для них треба було багато підготовчої праці. В першу чергу намічено „интересный сборникъ преданій, думъ, сказокъ, легендъ и критическихъ взглядовъ на многое въ малороссійской жизни по поводу объясненій нѣкоторыхъ изъ этихъ вещей“ (лист 1855 р.²⁾). В дальшій перспективі окрім цього першого тому матеріалів стояли ще 11. „Вы спросите съ недовѣрчивымъ изумленіемъ: откуда у него возьмется столько матеріаловъ“. Відповідь ясна: треба зібрати, що написано і видано вже по українській етнографії, зібрати, що підготовлено і ще не надруковано,³⁾ нарешті „оживить и расшевелить изслѣдователей Малороссіи; лучше поздно, чѣмъ никогда“. Таким чином „планъ у него⁴⁾ обширенъ и Вы, пожалуйста, не помавайте главою, что человекъ, не подождавши Васъ, затѣялъ великую затѣю, а радуйтесь, что хоть одинъ человекъ во всей Малороссіи чувствуетъ готовность трудиться съ энтузіазмомъ“ (лист до Бодяньського). Для виконання такого широкого завдання (11 томів) треба було багато енергії власної і заохочування інших і Куліш сподівався все це добре налагодити при допомозі місцевих кореспондентів. „У Васъ свои хлопоты, а время бѣжитъ. Ars longa, vita brevis est. Надобно хоть что-нибудь успѣть сдѣлать, пока есть охота трудиться. Когда она пройдетъ, тогда еѣ не вдохнете и Вы никакими планами и предпріятіями. Итакъ склонитесь на сторону дѣла, хотя бы и несовершеннаго, а не неопредѣленнаго ожиданія, которое уже надоѣло до омерзѣнія“⁵⁾.

Легко зауважити з характеру і натяків цього листа, що Куліш звертав велику увагу на допомогу Бодяньського і хотів в першу чергу притягнути його до участі в задуманім плані великого етнографічного видання. Збірники Бодяньського завсѣгди мав Куліш на увазі і, обмірковуючи, кликав Бодяньського до поради і вказівок в цім плані. Листування Куліша з Бодяньським постійно оберталось коло цієї теми і часом виходили тут суперечки. В справі мобілізації збирачів українських етнографічних матеріалів Куліш поклав багато енергії та уваги. Збірник матеріалів етнографічних Бодяньського цілий час звертав увагу Куліша й йому конче хотілось використати також і цей збірник, як і матеріали Срезневського. Куліш навіть згожувався передати свої матеріали тому, хто дійсно їх почне друкувати, не відкладаючи і не затягаючи цієї справи, як це було раніше. Це було від-

¹⁾ Ясніше не охарактеризовано, що за стаття.

²⁾ Під цим розумів Куліш, певно, екскурси історичні в зв'язку з де-якими піснями та думами.

³⁾ Може Куліш мав на увазі оживлення діяльності місцевих збирачів в зв'язку з виданням „Имп. Географ. Общ.“ (починаючи з 1853 р.).

⁴⁾ Куліш пише так, ніби це все плани Николая (Макарова), його літературного, вимушеного з огляду на цензуру, псевдоніма. ⁵⁾ Натяк на постійне вагання Бодяньського в справі видання етнографічних матеріалів.

речення від авторського самолюбного почуття—бути видавцем і поставити своє ім'я на обгортці книги. Щоб мати, в інтересах всієї справи, повне зібрання етнографічних матеріалів, Куліш згожувався і свої матеріали передати Бодянському. „Но если бы между нами существовало доброе согласие... я бы отдалъ Вамъ свой трудъ (въ чемъ тутъ трудъ—долго и, можетъ быть, напрасно говорить), я бы согласился помѣстить свое имя только въ числѣ собирателей и закончить ихъ списокъ словами: и изданныя О. Бодянскимъ“. Куліш навіть обіцяє полагодити фінансовий бік справи: „я сдѣлаю болѣе: добуду денегъ на изданіе и вышлю ихъ Вамъ, не требуя никакого обязательства: что обѣщаю—могу исполнить и исполняю“¹⁾. В іншій листі: „нехай хочъ циганъ—я й цыганови оддамъ“²⁾. В цій заяві—бажання довести справу до кінця і поставити вище всього інтереси справи, самої по собі.

Прикликав Куліш до помочи і М. М. Білозерського, брата жінки своєї. Білозерський мав в кінці 1855 р. пісень і дум—800³⁾, думав спочатку видати сам, але потім зацікавився іншим і перестав думати про видання пісень. Певно, під впливом Куліша Білозерський став обробляти до видання літописи і почав збирати матеріали по історії українського домашнього побуту старих часів. Свій збірник пісень передав Білозерський до рук Куліша, і Куліш писав про це в листі до Бодянського—„кромѣ того миѣ доставилъ много пѣсень черниговскій Бѣлозерскій“⁴⁾.

Притягав Куліш і Опан. Васил. Марковича, який мав великий збірник приповідок, до 15 т., був план друкувати цей збірник під доглядом Куліша (1857 р.)⁵⁾, але потім Маркович від свого плану відмовився і збірник був переданий на редакцію М. М. Білозерського, а далі до рук Симонова⁶⁾.

Мав стосунки Куліш в справі видання етнографічних матеріалів і з Метлинським, який готовив далі до друку етнографічні матеріали, виробив інтересну „Програму“⁷⁾ для етнографического описанія губерній Киевскаго учебнаго округа, составленную по порученію Комиссії“ (1854 р.).

Відносини до старшого збирача українських етнографічних матеріалів Срезневського були нерівні. То Куліш їдко нарікав на Срезневського, що він не вертає взятих тимчасово етнографічних матеріалів, то признавав заслуги Срезневського коло видання етнографічних матеріалів і згожувався чекати, аж поки Срезневський видасть збірник етнографічних матеріалів, своїх та чужих. Ще раніше піклувався Куліш, щоб Бодянський зібрав—по можливості—більше етнографічних матеріалів, між ними й ті, що попали до Срезневського (1848 р.) Так, Куліш дбав про те, щоб міг Бодянський отримати записи історичних пісень Костомарова, які попали до Срезневського: радив Куліш запитати самого Костомарова, чи нема в нього копій і при тому їдкими словами відзивався про Срезневського. Пізніш Куліш за-для заслуг Срезневського в виданні українських матеріалів готовий був миритись з вдачею Срезневського⁸⁾ і підкреслювати його працьовитість.

На зразок того, як притягав Куліш нових і, здавалось, зовсім далеких людей до етнографічних студій, нагадаємо відносини Куліша до Л. Жемчужнікова. Це Великорос, маляр, захоплювався красою народньої твор-

¹⁾ До Бодянського—К. С. 1897. XII. 466. ²⁾ теж—К. С. 98. II. 308. ³⁾ Уривки з листа М. М. Б.—в статті К. С. 97. I. 148.

⁴⁾ Л. до Бодянського—97. XI. 278 (1853).

⁵⁾ Уривок з листа Н. М. Білозерського в статті К. С. 97. I. 149.

⁶⁾ В замітці Лазаревського—К. С. 1897 I. Док. с. 15.

⁷⁾ Збірник Метлинського „Народныя Южнорусскія пѣсни“ К. 1854 містить в додатку вироблені М. Білозерським „Правила при записуванні“... Нагадаю, що Куліш був дуже задоволений з „Южно-Русскаго Сборника“, виданого Метлинським.

⁸⁾ Уривок з листа до М. Білозерського в статті Шенрока, К. С. 901. V. 210.

чости. Познайомився Жемчужников з Кулішем в Петербурзі, в перших роках Кулішевого життя там, часто бачився і постійно розмовляв про Україну. „Кулишъ ¹⁾ посѣщалъ меня въ моей уединенной мастерской въ саду на Васильевскомъ Островѣ. Тамъ онъ мнѣ читалъ свои произведенія, думы народныя и мы вдвоємъ засиживались нерѣдко далеко за полночь“. Потім Жемчужников з'їхався з Кулішем на Україні і тут, в умовах українського життя, вплив Куліша був глибший, а захоплення стало більше. Куліш керував Жемчужниковим в його читання і студіях, бажаючи помогти в найбільш повному розумінню українського життя. Ось як писав Куліш до Бодяньського про свої стосунки до Л. Жемчужникова. „Онъ посвящаетъ свой талантъ исключительно Малороссіи и теперь занятъ изученіемъ ея исторіи, этнографіи и словесности. Когда я прочелъ ему нѣсколько украинскихъ преданій, онъ воспламенился такимъ восторгомъ, который тотъ часъ показалъ въ немъ истиннаго художника. Меня онъ занялъ до такой степени, что я хочу написать собственно для него книгу... (которая бы) живо рисовала его воображенію исторію послѣднихъ временъ заднѣпровскаго козачества. Онъ хочетъ рисовать акварелью рядъ эскизовъ, которые олицетворятъ все, что сохранено отъ забвенія въ преданіяхъ. Это укрѣпить его силы для будущихъ картинъ изъ исторіи Малороссіи“, (XII. 1853). Л. Жемчужников, людина чула ²⁾, приймав це дружеське керування з великою вдячністю і з свого боку підбивав Куліша на деякі плани. Ось, наприклад, епізод з цих відносин (осінь 1854) між Кулішем та його молодшим приятелем. „Цей хлопець ³⁾ і геть-то у мене загаєвся і хоч дуже мені де-що поперебивав, ну да вже ж хоч не дурно: там таке втішне та цікаве враже москальча, що й роботу усяку забудеш. Ото „поїдем у Полтаву“. Поїдьмо. Налагодили бричку, доїхали до Лубен: „погано в бричці: поїдьмо так на перекладній“. Та біг з тобою. Як же мені таки підкидається на тій чертопхайці, мов той крудзик офіцер. Ні таки. Як почав, як почав—мусив я старістю бовтаться, мов те барило на воді до самісінької Полтави, ще й назад. Не знаю вже, чи багацько тепер у мене в животі чого зосталось, чи все вибовтав: а почувуюсь так, що кат-має нічого окрім свіжого“...

Ці відносини до Жемчужникова цікаві тим, що Куліш виховував з Жемчужникова помічника в своїх етнографічних планах і хотів направити його певним шляхом. „Весною хочеться ⁴⁾ начать основательно путешествовать для всевозможнаго изучения Малороссіи: это наше дѣло и стыдно намъ его не исполнить. Аминь“.

В цю подорож Куліш думав сам збирати відомості для своїх етнографічних видань, задуманих в широкому масштабі, і підшукати для них співробітників серед місцевих інтелігентів.

1) Уривок з спомин в статті Шенрока, К. С. 1901. V. 187.

2) Напр., див. оцінку Шевченка: „що се за дивний, чудний чоловіча Л. Жемчужников. Поцілуй його за мене, як побачиш“ (лист 5/XII 1857).

3) Л. до Бодяньського, К. С. 1898. II 307.

4) Лист 16/IX 1855. К. С. 1897. XII. 463.